Գանձասարի վանքը

ԲԱԳՐԱՏ ՈՒԼՈՒԲԱԲԵԱՆ
ՄՈՒՐԱՏ ՀԱՍՐԱԹԵԱՆ

Հայ ճարտարապետութեան բազմադարեան պատմութիւնը հարուստ է անկրկնելի յուշարձաններով։ Սակայն նրանցից քչերն են, որ իրենցով պայմանաւորում են մեր ճարտարապետական մշակոյթի զարգացման որոշակի պատմաշրջանները։ Այս բացառիկներից է Գանձասարի վանքը։

Մեծանուն Թորոս Թորամանեանը նշում է, որ Սորպոնի համալսարանի ճարտարապետութեան պատմութեան փրոֆեսոր՝ Շառլ Դիլը, բնութագրելով հայ ճարտարարուեստի գործերից համաշխարհային մշակոյթի գանձարանը մտած հինգ ամենաուշագրաւ երեւոյթները, նրանցից մէկն է համարել Գանձասարը(1)։

Գանձասարի վանքի մասին պահպանուած գրաւոր առաջին տեղեկութիւնը տասերորդ դարի առաջին կէսից է, եւ պատկանում է Անանիա Մոկացի կաթողիկոսի գրչին։ Ամենայն Հայոց հայրապետի այս վկայութեամբ՝ Գանձասարն արդէն հիւսիս-արեւելեան Հայաստանի կրօնական մեծ կեդրոններից մէկն էր, ուր կարեւոր ժողովների էին հաւաքւում երկրամասի հոգեւոր ու աշխարհիկ տէրերը(2)։ Երկու դար յետոյ Մխիթար Գոշն է վկայել Գանձասարի կա-

---

1. Թ. Թորամանեան, «Հայկական ճարտարապետութեան փոխազդեցութեան հարցերի շուրջը»։ Նիւթեր Հայկական ճարտարապետութեան պատմութեան, Բ. հտր., Երեւան, 1948, էջ 25։

2. Տեառն Անանիայի Հայոց կաթողիկոսի յաղագս ապստամբութեան տանն Աղուանից, որ ընդ ժամանակս ժամանակս լեալ ելէ ձեռնադրութիւնն արտաքոյ ուրբ Լուսաւորչի աթոռոյն. «Արարատ», 1897, էջ 134։

բեւոր կեդրոնի դերը, աւելացնելով, որ այն վաղուց ի վեր հանդիսանում է նաեւ Խաչենի իշխանութեան տոհմական տապանատունը(3)։

Գանձասարի վերակառուցման հանդամանալից նկարագրութիւնը մենք պարտական ենք Կիրակոս Գանձակեցուն։ Ճիշդ է, Կիրակոս պատմիչը չի ասում, թէ նորը կառուցուել է այն հին եկեղեցու տեղում, որ գոյութիւն է ունեցել առաջներում իբրեւ գաւառի եպիսկոպոսարան, սակայն նա էլ իր հերթին է հաղորդում, որ Գանձասարը տապանատուն է եղել Ներքին Խաչենի իշխանական տան համար։ Իսկ իշխանական գերդաստանների տապանատներ, ինչպէս յայտնի է, լինում էին նրանց հովանաւորութեան տակ գտնուող տաճարներ աշքի ընկած վանքերի գաւիթները։ Պատմիչն ասում է՝ երբ Ներքին Խաչենի տիրակալ Հասան-Ջալալը նահատակուեց Ղազարենում, որդի Աթաբակ Իւանէն նրա նշխարները փոխադրեց հայրենիք եւ թաղեց «ի վանքն Գանձասար ի գերեզմանս հարց իւրոց»(4)։

Գանձասարի վերակառուցման (աւելի ճիշդ՝ ի նորոյ կառուցման) նախաձեռնողը եւ իրականացնողը, ըստ աղբիւրների միահամուռ վկայութիւնների, Ներքին Խաչենի տէր եւ ամբողջ Արցախ-Խաչենի իշխանաց իշխան Հասան-Ջալալն է եղել, Հասան Մեծի որդի Վախտանգ-Տանգիկի ու Զաքարեան Սարգիս ամիրսպասալարի դուստր Խորիշահի ժառանգը։ Կիրակոս Գանձակեցին վկայում է, որ նա էր «հայ ազգաւ եւ Առանշահիկ իշխանական տան ծնունդ»(5)։

Հասան-Ջալալը ԺԳ. դարի առաջին կէսի Հայաստանի քաղաքական կեանքի խոշորագոյն գործիչներից էր, ճկուն դիւանագէտ, հայրենի մշակոյթի մեծ հովանաւոր։ Նա էր, որ իր երկրամասը կարողացաւ փրկել թաթար-մոնկոլների կործանարար հարուածներից, դիւանագիտական սերտ կապերի մէջ մտաւ բոնակալների կեդրոնական իշխանութեան հետ, կասեցրեց նաեւ Կիլիկեան թագաւորութեան վերահաս կործանումը մոնկոլների կողմից, դառնալով Կիլիկիայի թագաւոր Հեթումի ու մոնկոլների բարեկամական յարաբերութիւնների գործուն միջնորդը։

Հասան-Ջալալի մշակութանպաստ գործունէութիւնն ընթացել է ոչ միապիտ։ Նրա հովանաւորութեամբ ստեղծուել են բազմաթիւ ձեռագրեր, շէնացել ու բուռն գործունէութեան են լծուել Խաչենի

---

3. Մխիթար Գոշ, կաթողիկոսք եւ դէպք ի մէջ ԺԲ. դարու, տես՝ Ղ. Վ. Ալիշան, Հայապատում, Վենետիկ, 1901, էջ 387։

4. Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, Երեւան, 1961, էջ 392։

5. Նոյնը, էջ 358։

վանքերը։ Եւ այս բոլորի հետ միասին մեծ երախտաւորը կառուցել է նոր եկեղեցիներ, վերանորոգել ու վերակառուցել հները։ Կառուցած եկեղեցիներից յայտնի են իր տոհմական վաճառատեղի աւանում՝ Վաճառում, ԺԳ. դարի սկզբին կանգնած եկեղեցիները, վերակառուցածներից՝ Թաթար-մոնկոլների կողմից հիմնայատակ աւերուած Կեչառիսի վանքը։ Սակայն Հասան-Ջալալի շինարարական գործունէութեան գագաթն ու պսակը Գանձասարի վանքն է, ճարտարապետական-քանդակագործական մի հոյակերտ, որ երկրամասի մշակութային զարգացման նախընթացի համեմատութեամբ լինելով նոր ու բարձր աստիճանի արտայայտութիւն, դասական չգերազանցուած օրինակ մնաց նաեւ հետագայ դարերում։

Գանձասարի տաճարը կառուցուել է աւելի քան երկու տասնեակ տարի՝ 1216-1238 թուականներին։ Ճարտարապետական մի այդպիսի կառոյց աւարտելու համար սա բոլորովին էլ մեծ ժամկէտ չէ, մանաւանդ, եթէ նկատի առնենք, որ շինարարութիւնը պարբերաբար կանգ պիտի առնէր այն պատերազմների պատճառով, որոնց մէջ էր քաշուած եւ Խաչենը։ Ջալալեդդինի հորդաների արշաւանքը, Թաթար-մոնկոլների աւերիչ առաջին ասպատակութիւնները դարի 20-ական թուականներին, մոնկոլների երկրորդ արշաւանքը, ապա և Արեւելեան Հայաստանի վերջնական նուաճումը նրանց կողմից 30-ական թուականներին։ Այս պարբերական կռիւների ու աւերումների պայմաններում, այնուամենայնիւ, կառուցուեց Գանձասարը՝ «գեղեցկագարդ յօրինուածքով, զմրեթարդ երկնանման տաճար...»(6)։

1233 թ. աւարտուած Գանձասարի վանքի օծումը տեղի է ունեցել 1248 թ. «յաւուր մեծի տօնի Վարդավառին» (Յուլիսի 22-ին, կիրակի)(7)։

Համարեայ անեղծ պահպանուել է վանքի շինարարութեանը վերաբերող մեծ արձանագրութիւնը՝ քանդակուած տաճարի ներսում, հիւսիսային պատի վրայ, բաղկացած 27 տողից, ամբողջ պատի լայնութեամբ, զմրէթատակի գօտու եզրից մինչեւ գոնագլուխը։ Այնտեղ խօսում է ինքը՝ Հասան-Ջալալ-Դուլան (Դուլա)՝ «բնակաւոր ինքնակալ բարձր եւ մեծ Արցախական աշխարհի, թագաւոր Խաչանաբերդի յոքնասահման նահանգաւք»։ Նա շինարարութեան հանգամանքներն է պատմում, սահմանում պատարագներ իր հարազատներին՝ պապից մինչեւ «հասարակաց անյիշատակաց», Թուարկում վանքին տուած ընծաները՝ սպասք, գրքեր ու սուրբ մասունքներ, գիւղեր եւ շարժական ու անշարժ մեծաքանակ գոյք։

---

6. Նոյնը, էջ 269։

7. Նոյնը, էջ 270։

Գանձասարի վանքը հայ միջնադարեան ճարտարապետական մշակոյթի ակնառու դրսեւորումներից է եւ չէր կարող չունենալ այդ շրջանի հայ ճարտարապետութեան կարեւորագոյն բաղկացուցիչներից մէկը՝ դաւիթը։ Տաճարը, ճիշդ է, սկզբում կառուցուել է միայնակ եւ, ըստ երեւոյթին, հենց այդպէս էլ նախագծուած է եղել առաջուց։ Սակայն հետագայում նրան դաւիթ է աւելացուել, որ, ունենալով իր կիրառութեան յատուկ նպատակն ու կիսաեկեղեցական-կիսաշխարհիկ բնոյթը, միաժամանակ եւ իւրայատուկ ճարտարապետական նկարագիր ունի։ Այն էապէս լրացնում է ամբողջ վանական համակառոյցի պատկերը։

Հետազօտողների կողմից տարբեր պատասխաններ են տրուել այն հարցին, թէ ո՛վ եւ ե՛րբ է կառուցել դաւիթը։ Նոյնիսկ Կիրակոս Գանձակեցու մի տեղեկութիւնն այս առթիւ՝ կարօտ է ճշգրտման։ Նա գրել է, թէ «Շինեաց եւ կին նորա (Հասան-Ջալալի) Մամքան զդաւիթն հրաշալի ի դուռն եկեղեցւոյն...»(8), սակայն դաւթի շինարարական արձանագրութիւնը քանդակուած է Հասան-Ջալալի կողմից՝ կնոջ ու տղայի անունների յիշատակումով. «Թիւն ՉԺ. է։ Կամաւն ամենակալին աստծոյ ես Ջալալ Դաւլայս՝ որդի Վախտանգա, կողմնակալ Արցախայ, եւ ամուսին իմ Մամքան՝ թոռն Բաղուց թագաւորին, եւ հարազատ որդին իմ Աթաբակ Իւանէ, յետ կատարման եկեղեցոյս հիմնարկեցաք զժամատուն եւ բազում աշխատութեամբ աւարտեցաւ...»։

Ուրեմն, դաւիթը հիմնադրուել է տաճարի կառուցումն աւարտելուց (1238 թ.) յետոյ եւ աւարտուել 1261 թ.։ Կառուցման նախաձեռնողներն էլ եղել են Հասան-Ջալալ իշխանը, նրա կին Մամքանը եւ միակ արու զաւակ Աթաբակ-Իւանէն։ Ճիշդ է, արձանագրութեան երկրորդ մասը գրուած է միայն Աթաբակ-Իւանէի անունից (այնտեղ թուարկւում են նրա ընծաները վանքին), որ կարող է նշանակել՝ Մամքանի ու Հասան-Ջալալի վախճանից (1261 թ.) յետոյ նրանց որդին միայնակ է աւարտել դաւթի կառուցումը եւ այդ առթիւ էլ վանքին նուիրել «ոսկետուփ աւետարան, եւ պատուական սուրբ նշան զԽրիստափորն եւ զմեր հայրենի Հարաւակօն, զԲլրին իւր սահմանումն...»։ Սակայն սա քիչ նշանակութիւն ունի, քանի որ արձանագրութեան՝ Հասան-Ջալալի անունից քանդակուած մասում նշուած է, որ ՉԺ. (1261) թ. դաւիթը «բազում աշխատութեամբ աւարտեցաւ»։ Ասել է, թէ Հասան-Ջալալը նահատակուելուց առաջ հասցրել էր աւարտել նաեւ դաւթի կառուցումը։

---

8. Նոյնը։

Ինչպէս վերը տեսանք, Գանձասարը հոգեւոր խոշոր կեդրոն էր դեռեւս մինչեւ նոր տաճարի ու դաւթի կառուցումը։ ԺԳ. դարի երկրորդ կէսից նրա դերն աւելի բարձրացաւ, քանի որ այս ժամանակից Ներքին Խաչենի իշխանութեան պայազատները վանքի հովանաւորները լինելուց բացի, դարձան նաեւ նրա առաջնորդութեան տնօրէնները եւ հասկանալի է, թէ ինչու Գանձասարի առաջնորդներ էին ձեռնադրւում բացառապէս իշխանական տոհմի, այսինքն՝ Հասան-Ջալալեան գերդաստանի ներկայացուցիչները։ Այս հանգամանքը մեծապէս նպաստեց վանքի հոգեւոր-քաղաքական դերի բարձրացմանն ու տնտեսական հզօրութեան ապահովմանը։ Աշխարհիկ իշխանութեան ներկայացուցիչներն ամէն կերպ օժանդակում էին վանքի կալուածքների ընդլայնումին, անշարժ ու շարժական գոյքի կուտակումներին, քանի որ վանքի բոլոր շահոյթները պատկանում էին նաեւ աշխարհիկ իշխանութեանը։ Այս ամէնի շնորհիւ, անկասկած, բարձրանում էր նաեւ վանքի՝ որպէս երկրամասի հոգեւոր-լուսաւորական կեդրոնի դերը։ Բաւական է ասել, որ ԺԳ-ԺԴ. դարերից յետոյ այն հիւսիս-արեւելեան Հայաստանի ամենաականաւոր կեդրոններից մէկն էր, ուր կար հարուստ ձեռագրատուն, եւ ստեղծւում էին բարձրարժէք նոր ձեռագրեր, որոնք աչքի էին ընկնում ձեռագրական ու մանրանկարչական բարձր արժանիքներով։ Վանքն ունէր առաջնակարգ դպրատուն, որտեղ ուսում առած մարդիկ իրենց արժանի նպաստն էին բերում Խաչենի ու հարեւան նահանգների մշակութային կեանքի առաջընթացին։

Եւ բոլորովին էլ պատահական չէ, որ ԺԵ. դարից յետոյ Գանձասարը դարձաւ նաեւ Աղուանքի կաթողիկոսութեան մշտական անփոփոխ նստավայրը, եւ ամբողջ Արեւելեան Հայաստանի հոգեւոր ու քաղաքական կեանքին ընթացք տուող ամենահեղինակաւոր օճախներից մէկը։ Ի՞նչ խօսք, որ այստեղ մեծ դեր է ունեցել նաեւ կաթողիկոսութեան տինաստիական պատկանելութիւնը. ԺԷ. դարի սկզբից արդէն Աղուանքի կաթողիկոսութիւնը եւս դարձել էր Ներքին Խաչենի տէր Հասան-Ջալալեանների տոհմական արտօնութիւնը։ Գանձասարում նստող Հասան-Ջալալեան կաթողիկոսներն ըստ կարելւոյն բարւօք վիճակում էին պահում իրենց աթոռանիստը։ Նրանց հոգածութեան շնորհիւ Գանձասարը դարձել էր հոգեւոր եւ նոյնիսկ վարչական խոշորագոյն կեդրոն։ Մատենագրական ու վիմագրական բազմաթիւ տեղեկութիւններով հաստատւում է, որ ԺԵ-ԺԷ. դարերի՝ հայ ժողովրդի համար ծանրագոյն իրականութեան մէջ անգամ վանքում ոչ մի օր չի դադարել մշակութային եռուն կեանքը։

Հիւսիս-արեւելեան Հայաստանի մշակութային ու նոյնիսկ քաղաքական կեանքում Գանձասարի կշիռն անհամեմատ բարձրացաւ

հետագայ ժամանակաշրջանում։ ԺԷ. դարի իրականությունը ցույց է տալիս, որ այնտեղ համատեղուող հոգեւոր ու աշխարհիկ իշխանություններն ամենաազդեցիկ դեր ունէին հարեւան դաւառների կեանքում։ Ներքին Խաչենի մելիքները, զորձակցած տեղի կաթողիկոսների հետ եւ համարեայ բոլոր հարցերում ստանալով նրանց ամենագործուն աջակցութիւնը, ուղղութիւն էին տալիս Ղարաբաղի մելիքութիւնների ազատագրական ձգտումներին։

Այդպէս էր դրութիւնը նաեւ ԺԸ. դարում։ Դեռ աւելին. այս արդէն Գանձասարի դարն էր, մի ժամանակաշրջան, երբ Գանձասարն էր հայ ազատագրական ոգորումների կեդրոնն ու ոգեշնչողը։ Այստեղ՝ այն հարկաւ իր նմանը չունի մեր հոգեւոր կեդրոնների շարքում եւ թերեւս դրա համար պարտական է դարասկզբի իր այն քաղաքերախտ աթոռակալին, որ հանգամանքների թելադրանքով, իրար էր միացնում հոգեւոր վեհապետի բարձր ազդեցութիւնն իր «հօտի» վրայ եւ միջնադարեան հայ իրականութեան առաջին գիւանագէտներից մէկի ճկուն խելքը, այս բոլորի հիմքում ունենալով իր ժողովրդի փրկութեան ու ազատագրութեան համար տրոփող մի ազնիւ սիրտ։ Դա Եսայի Հասան-Ջալալեան կաթողիկոսն էր՝ դահակալած 1702–1728 թթ.։ Եսայի կաթողիկոսի շուրջն էին համախմբուած Ղարաբաղի եւ Սիւնիքի հոգեւոր ու աշխարհիկ տէրերը, որոնք դարասկզբին Իսրայէլ Օրիի, ապա եւ Մինաս Վարդապետի միջոցով քանիցս դիմեցին ռուսական ցարին՝ յուսալով ստանալ նրա փրկարար օգնութիւնը։

Հայ մելիքներն ու միւս իշխանաւորները, ժողովրդի անունից «մշտապատատ բանիւ եւ բազկատարած հայցմամբ» խնդրում էին Պետրոս Մեծին՝ դալ, փրկել իրենց՝ Թուրք եւ պարսիկ բարբարոսների ահաւոր լծից, խոստանալով կռուել նրա դրօշի տակ(9)։

Համանման դիմումներ ու խնդրագրեր Գանձասարից Ռուսաստան են յղուել սկսած 1703–1704 թթ., որոնք եւ հիմք են դրել հայ-ռուսական դիւանագիտական կանոնաւոր փոխյարաբերութիւններին՝ նշանաւորելով միաժամանակ հայ ժողովրդի բախտորոշ կողմնորոշումը դէպի Ռուսաստան։ Բոլոր այս դիմումների ու երդմնաթղթերի տակ դրուած է՝ «ի դրան մեծի եւ սուրբ աթոռոյս Գանձասարայ»։ Այնտեղ՝ Գանձասարում էր խմորուում, ձեւ ու կերպարանք առնում հայոց ազատագրութեան գաղափարը, այնտեղից էին ուղղութիւն ստանում հայոց սղնախների քաջ պաշտպանները՝ օսմանեան Թուրքերի եւ պարսից բռնակալների դէմ անդիջում կռուելիս։

---

9. Հայ-ռուսական Յարաբերութիւնները ԺԸ. Դարի Առաջին Երեսնամեակում, «Փաստաթղթերի ժողովածու», հատոր Ա., մասն Բ., Երեւան, 1964, էջ 360։

Գանձասարի կաթողիկոսութիւնը գոյատեւեց մինչեւ ԺԹ. դարի սկիզբը, և վերացաւ 1815 թուականին, փոխարինուելով մետրոպոլիտութեամբ:

Գանձասարի վանքն իր գոյութեան շուրջ եօթ ու կէս հարիւրամեակի ընթացքում նորոգուել է մի քանի անգամ: Առայժմ յայտնի առաջին նորոգման մասին տեղեկացնում է խուցերից մէկում գտնուած անթուական ու քչախօս մի արձանագրութիւն. «Նորոգեցաւ ձեռամբ Սարգիս կաթողիկոսին Աղուանից, որ է յազգէն Ջալալ Դօլին»: Ո՞ր Սարգսին է վերաբերում խօսքը, երբ այդ անունով Հասան-Ջալալեան կաթողիկոս է գահակալել եւ ԺԶ. դարում եւ ԺԹ.-ի սկզբին: Սարգիսի ինքնութիւնն ու նորոգման տարին պարզուում են հենց Գանձասարի վանքում ընդօրինակուած մի Աւետարանի գրիչ Հայրապետ աբեղայի յիշատակարանով: Հայրապետ գրիչը նախ արձանագրում է իր օրերին ակ-կոյունլու եւ կարա-կոյունլու թուրքերի բերած աղէտները («զառն եւ ի նեղ ժամանակիս վասն մահուն ուրացաւ մայրն զորդիս իւրեանց»), ապա երախտագիտութեամբ յիշում Սարգիս կաթողիկոսին, որն այդպիսի պայմաններում «ի թուականութեան հայ տոմարիս ՌԹ.», (1551) «ետ նորոգել մեծայհանդէս եկեղեցիս Գանձասար»(10):

Վանքի երկրորդ էական նորոգումը կապուած է Ղարաբաղի ԺԸ. դարի ազատագրական շարժումների կազմակերպիչներից մէկի՝ Գիւլիստանի Մելիք Աբովի անուան հետ: Մելիք Աբովի, կամ, ինչպէս ինքն էր իրեն կոչում, Աբով իւղբաշու նորոգչական գործին նուիրուած արձանագրութիւնը քանդակուած է դաւթի հիւսիսային դրան ձախ կողմին: «Ես Ապաւ իւղբաշի՝ որդի մելիք Յովսեփա Թալիշու եւ իմ կենակից Հերիքնազ եւ որդիք Մելիք Պէկլար եւ մելիք Ապաւ, մեր հալալ արդեանց շինեցաք սրբոյ աթոռոյս Աղուանից Գանձասարու երկուց եկեղեցեաց տանիսն եւ խախտեալ որմունս բազում աշխատութեամբ՝ յիշատակ մեզ եւ ննջեցելոց մերոց»:

ԺԹ. դարի առաջին կէսին էլ միտրապոլիտ Բաղդասար Հասան-Ջալալեանցն է նորոգել՝ ծախսելով «աւելի քան զհինգ հազար մանէթս արծաթոյ...ի սեպհականութեունէ իւրմէ»: Ապա դարի վերջին ականատեսները (յատկապէս Լէօն) սրտի ցաւով նկարագրում են վանքի տխուր վիճակը, «այն սարսափելի անհոգութիւնը, որին մատնուած է այդ հռչակաւոր, զեղեցիկ շինութիւնը»:

1907 թ. վերջապէս Գանձասարի վանքը նորոգուել է, սակայն, հաւանաբար, ճարտարապետութիւնն ու պատմութեան յիշատակները ըստ արժանւոյն գնահատելուց հեռու մարդկանց ձեռքով, որով-

---

10. Մաշտոցի անուան Մատենադարանի ձեռ. No. 6513, p. 280բ-281ա:

հետեւ այդ նորոգմամբ ոչնչացուել կամ խաթարուել են բազմաթիւ յիշատակներ, արձանագրութիւններ, ինչպէս նաեւ քանդակագործներ։ Իզուր չէ, որ երիտասարդ Յովսէփ Օրբելին, երկու տարի յետոյ այցելելով Գանձասար, գրել է թէ վանքը «ենթարկուել է բարբարոսական վերանորոգման»։

Գանձասարի վանքը հայ ճարտարապետութեան ու քանդակագործական արուեստի բացառիկ յուշարձան լինելուց բացի, ունի նաեւ աղբիւրագիտական խոշոր նշանակութիւն։ Երկու հարիւրի հասնող նրա վիմական արձանագրութիւններն անգնահատելի արժէք են ներկայացնում ինչպէս Արցախ-Խաչենի, այնպէս էլ առհասարակ Հայաստանի զարգացած աւատատիրութեան շրջանի ու հետագայ դարերի սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական եւ մշակութային պատմութեան համար։ Բաւական է յիշել, որ միջնադարեան Հայաստանի պետական ամենակենսունակ կազմաւորումներից մէկը (իսկ ուշ միջնադարեան իրականութեան մէջ համարեայ միակը)՝ Խաչենի իշխանութիւնը, այս վանքի որմերին է արձանագրել իր անտեսական այլեւայլ բնոյթի գործարքներից շատերը, եւ, որ կարեւոր է, այդ արձանագրութիւնների մեծագոյն մասն էլ ցայսօր պահպանուում է անխաթար։

Գանձասարի վանքի ճարտարապետական համալիրը կառուցուած է նոյնանուն լեռան գագաթին, Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի Մարտակերտի շրջանի Վանք գիւղից հարաւ-արեւմուտք։ Յուշարձանախումբը բաւական շահեկան դիրք ունի, այն գտնուում է Խաչենի ձորի արեւմտեան կողմում, նրա հեռանկարի կիզակէտում եւ իր տեղադրութեամբ գերիշխում է գեղատեսիլ ձորի վրայ։ Գանձասարի վանքը նկատելի է գեռ շատ հեռուից, որին նպաստում է ոչ միայն համալիրի բարձր դիրքը, այլեւ գոյնը։ Եկեղեցին կառուցուած է տեղական կարմրաւուն տուֆից, որ դարերի ընթացքում մգացել է եւ դարձել շագանակագոյն։ Սակայն գիտուելով անտառապատ լեռան մուգ կանաչի վրայ, եկեղեցին իր գոյնով հակադրւում է վերջինիս եւ բաւական ցայտուն առանձնանում Խաչենի ձորի ողջ բնապատկերում։

Համալիրը բաղկացած է եկեղեցուց, գաւթից, բնակելի խուցերից, անտեսական շինութիւններից, ինչպէս նաեւ ԺԹ. դարում կառուցուած գպրոցի երկյարկանի շէնքից։ Մօտաւորապէս ուղղանկիւն յատակագծով պարիսպներով շրջափակուած տարածութեան մէջտեղում, ազատ կանգնած, բարձրանում է հիմնական յուշարձանախումբը (եկեղեցին եւ գաւիթը), իսկ միւս շինութիւնները կառուցուած են հիւսիսային եւ արեւելեան պարիսպներին կից։ Տեղանքը համեմատաբար հարթ է եւ ունի թեթեւակի թեքութիւն հիւ-

սիս–արեւմուտքից դէպի հարաւ–արեւելք, որի հետեւանքով այս կողմում պարիսպները յենապատի դեր են խաղում։

Գանձասարի վանքի գլխաւոր կառուցուածքը՝ Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցին ունի Ժ–ԺԴ. դդ. հայ ճարտարապետութեան մէջ տարածուած՝ ուղղանկիւն, ներքուստ խաչաձեւ, չորս անկիւններում երկյարկ աւանդատներով յօրինուածք (դրականութեան մէջ յուշարձանների այս տիպը յաճախ անուանում են նաեւ խաչաձեւ զմբէթաւոր եկեղեցի կամ զմբէթաւոր սրահ, սակայն այս բնորոշումները ճիշդ չեն)։

Հայաստանի միջնադարեան վանքերի եկեղեցիների համար աւանդական այս յօրինուածքն առաջացել է Ժ. դարում եւ լայն կիրառում գտել հետագայում, յատկապէս ԺԳ. դարում։ Ուղղանկիւն, ներսից խաչաձեւ, չորս անկիւններում աւանդատներով յօրինուածք ունեն Գանձասարից բացի ԺԳ. դարում կառուցուած Գեղարդի, Ամաղու–Նորավանքի, Յովհաննավանքի, Սաղմոսավանքի, Հառիճավանքի, Խորակերտի եւ ուրիշ շատ վանքերի եկեղեցիները։ Պէտք է նշել, որ նոյն յօրինուածքն ունի նաեւ Խաչենի իշխանութեան միւս խոշոր կրօնական եւ մշակութային կեդրոն Դադիվանքի գլխաւոր եկեղեցին (նոյնպէս ԺԳ. դ.)։ Նշուած բոլոր յուշարձաններն իրենց յատակագծային–ծաւալային լուծումով, համաչափութիւններով աւելի մօտ են կեդրոնազմբէթ եկեղեցիներին ու արդէն դժուար է նկատել նրանց կապը զմբէթաւոր դահլիճների հետ, որոնցից եւ առաջացել է ճարտարապետական այս տիպը։

Գանձասարի եկեղեցին իր չափերով մեծ չէ (արտաքին չափերն են 11,8×17,4 մ.)։ Լայնութեան եւ երկարութեան յարաբերութեամբ (1:1,48) այն ԺԳ. դարի նոյնատիպ յուշարձանների համեմատ աւելի ձգուած է։ Այսպիսի համաչափութիւնն արդիւնք է ներսում հիւսիսային եւ հարաւային թեւերի խորութեան կրճատման։ Զմբէթը տեղադրուած է ողջ յօրինուածքի մէջտեղում, այս պատճառով արեւմտեան թեւը ձգուած է ստացուել, իսկ աւանդատները՝ բաւական երկար ու նեղ։ Արեւելեան աւանդատները լուսաւորւում են եկեղեցու արեւելեան ճակատում բացուած լուսամուտներով եւ մուտք ունեն աղօթասրահից (առաջին յարկինները) եւ բեմից՝ պահունակային քարէ աստիճաններով (երկրորդ յարկինները)։ Արեւմտեան աւանդատները լուսաւորւում են եկեղեցու հիւսիսային եւ հարաւային ճակատներում բացուած պատուհաններից։ Արեւմտեան աւանդատները Գանձասարում մուտք ունեն արեւմտեան խաչթեւից. ընդ որում երկրորդ յարկ բարձրանում են շթաքարային մշակում ունեցող քարէ պահունակային աստիճաններով։

Աղօթասրահը լուսաւորւում է երեք լայն եւ բարձր լուսա–

մուտներով՝ մէկական հիւսիսային եւ հարաւային պատերում, ու երրորդը՝ բեմի կիսաշրջանաձեւ խորանում (արեւմտեան ճակատի լուսամուտը փակուել է զաւթի կառուցումից յետոյ)։ Գմբէթի թմբուկի պատուհանների հետ միասին նրանք եկեղեցու ներսում բաւարար լուսաւորութիւն են ստեղծում։

Գանձասարի եկեղեցին ունի հարուստ դեղարուեստական յարդարանք թէ՛ ներսում եւ թէ՛ արտաքին ճակատներում։

Ցուշարձանի ներսակողմը կառուցուած է սրբատաշ քարերից եւ նախատեսուած չի եղել որմնանկարների համար։ Գմբէթատակ տարածութեան անկիւնները մշակուած են հայ ճարտարապետութեան համար աւանդական ուղղաձիգ ջլատումներով, որոնք աւարտւում են բազմասիճան տրամատ ունեցող քիւով (վերջինս պըտտւում է բեմի արսիդի ողջ պարագծով եւս)։ Թեթեւակի սլաքաձեւ գմբէթակիր կամարները զարդարուած են ատամնաշարով (հիւսիսային եւ հարաւային կողմում) եւ կիսաշրջանաձեւ կամարաշարով (արեւելեան եւ արեւմտեան կողմում)։ Սռապատների ներքեւի անկիւններում կան երկրաչափական զարդաքանդակներ (չրջանաձեւ, ասղաձեւ, քառակուսի)· իսկ վերին մասում անմիջապէս թմբուկի տակ տեղադրուած են եղան, խոյի, մարդու և արծուի բարձրաքանդակներ, որոնք նոյնպէս աւանդական են միջնադարեան հայ արուեստի համար, եւ չորս աւետարանիչների խորհրդանշաններն են հանդիսանում։

Թմբուկը ներսից զլանաձեւ է ու ջլատւում է ութ զոյգ կիսասիւնիկներով, որոնք պսակւում են մէկընդմէջ կլոր եւ ձգուած լուսամուտների վրայ հանդչող կամարաշարով։

Նուրբ եւ ճոխ մշակում ունի յատկապէս բեմի աղօթասրահին ուղղուած երեսը, այն պարագծով եզերուած է հիւսածոյ քանդակներով, ապա զօտիով, որի միջի հարթութիւնը զարդարուած է շեղանկիւնիներով եւ նրանց միջեւ ընկած եռանկիւնիներով։ Բոլոր շեղանկիւնիներն ունեն բաւական բարդ ու չկրկնուող, նոյնպէս հիւսածոյ զարդաքանդակներ։ Նոյնպիսի յարդարանք ունի նաեւ Հառիճավանքի գլխաւոր եկեղեցու բեմը (ԺԳ. դ.)։

Գանձասարի եկեղեցու արտաքին կերպարը, նրա ծաւալատարածական ողջ լուծումը եւ, առաջին հերթին, յարդարանքը, ակընյայտ կերպով ցոյց են տալիս ճարտարապետի ձգտումը՝ չէնքին տալ առաւել կոթողային եւ վեհ տեսք, որ պէտք է մարմնաւորէր Խաչենի իշխանութեան հզօրութիւնը եւ նրա տէր Հասան-Ջալալի բարձր դիրքն ու հեղինակութիւնը ողջ Հայաստանում։ Եկեղեցին ունի վերասլաց տեսք եւ նրա կեդրոնում որպէս գերիշխող ու կարեւորագոյն տարր հանդէս է գալիս գմբէթը։

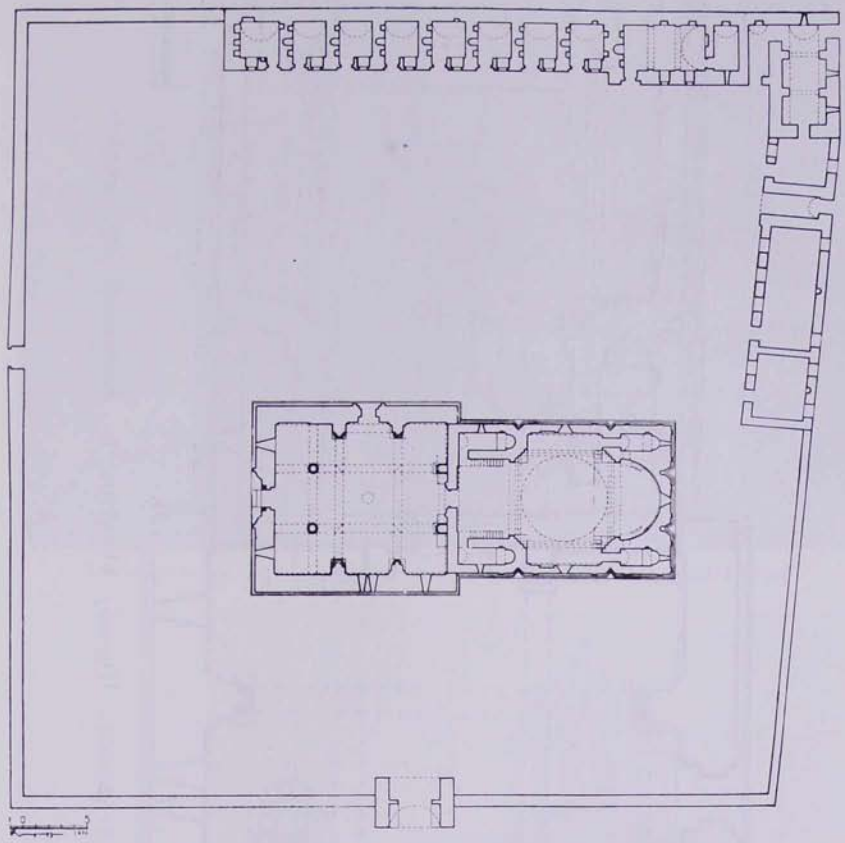

Գանձասարի վանքին գլխաւոր յատակագիծը

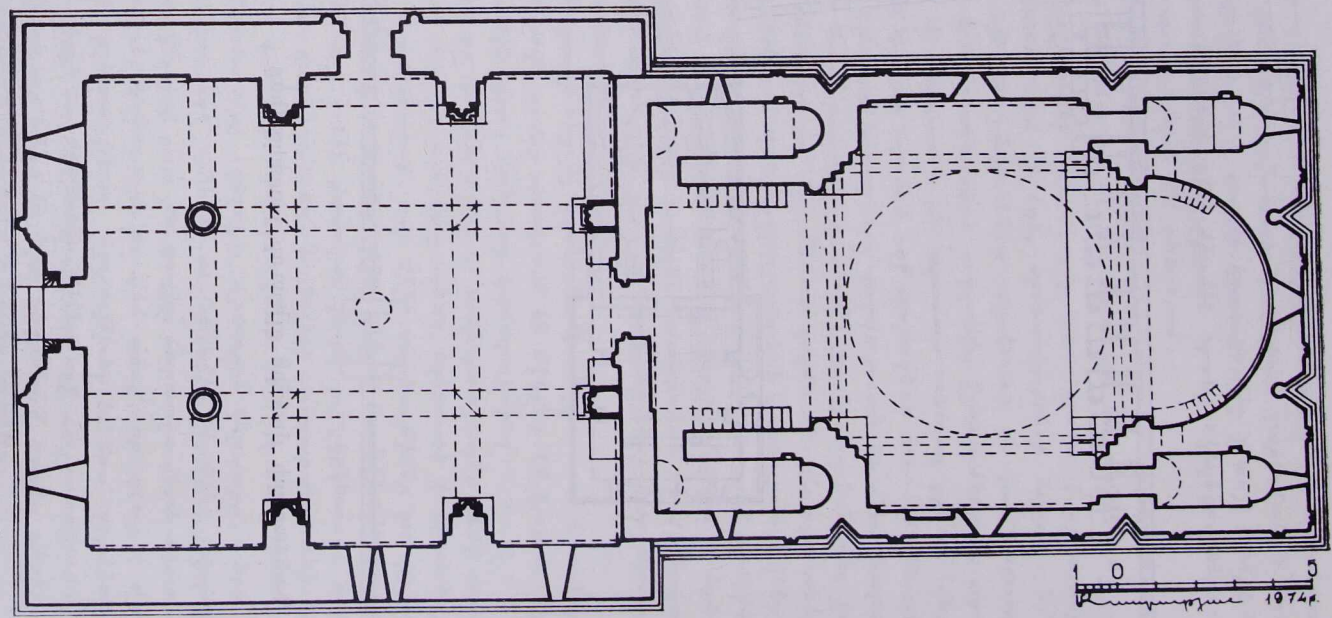

Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցու եւ ժամատան յատակագիծը

Գանձասարի եկեղեցին եւ ժամատունը հիւսիս-արեւելքից

Գանձասարի եկեղեցին եւ ժամատունը հարաւից

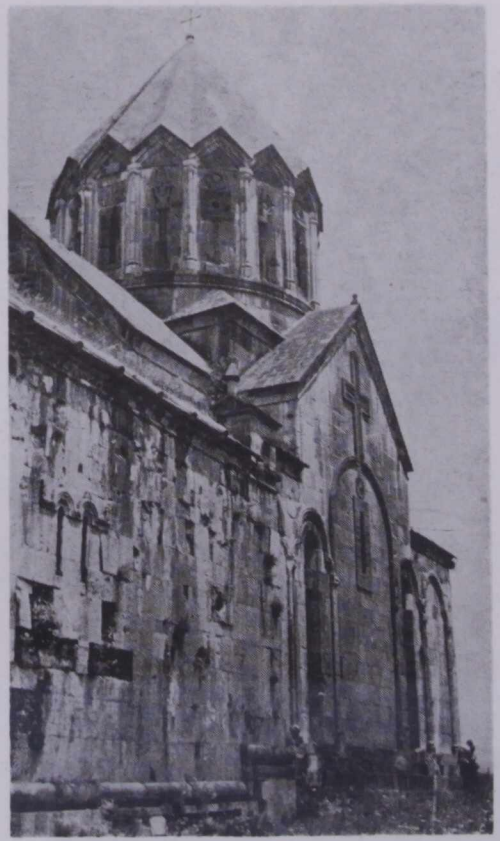

Ս· Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցին
հարաւ–արեւմուտքից

Ս· Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցու
հարաւային ճակատը (մանրամաս)

Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցու գմբէթը հիւսիս-արեւելքից

Ս. Յովհ. Մկրտիչ եկեղեցու գմբէթը ժամատան զանգակատան միջից

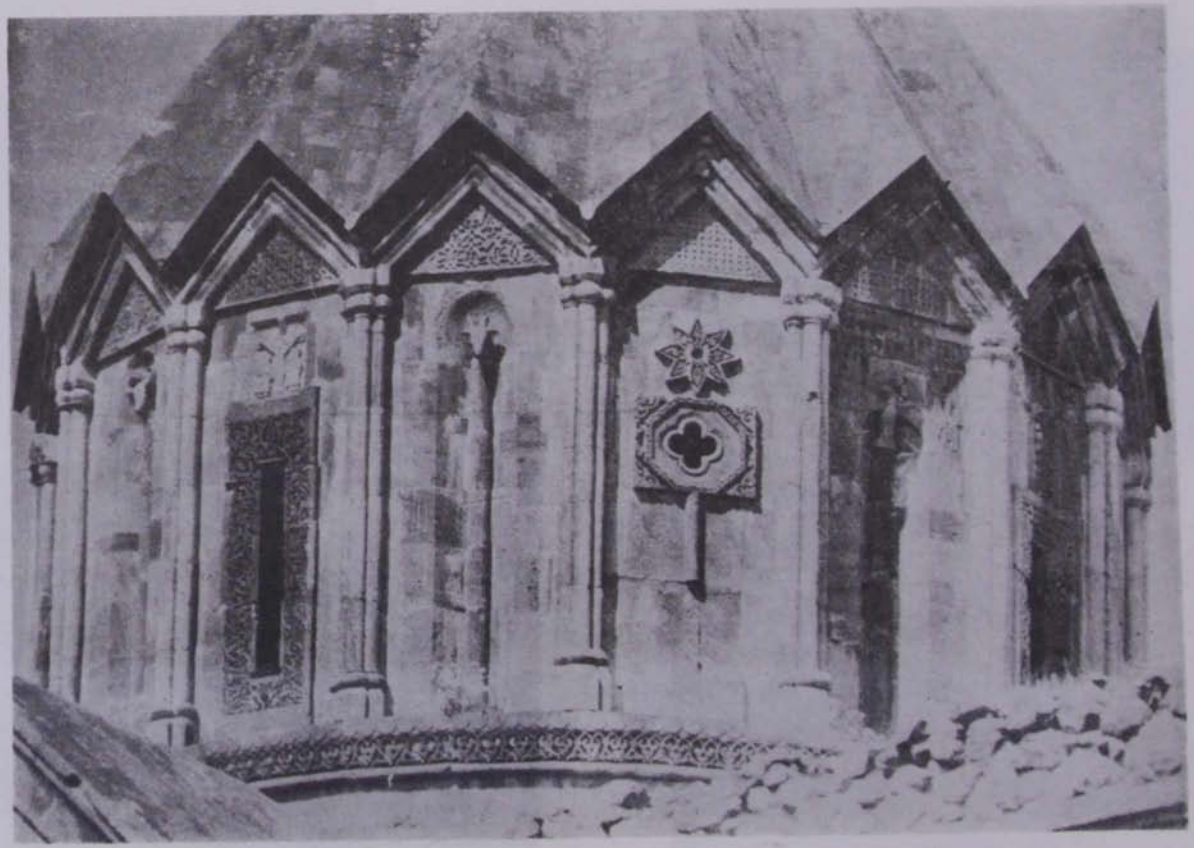

Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցու գմբէթի թմբուկը արեւելքից

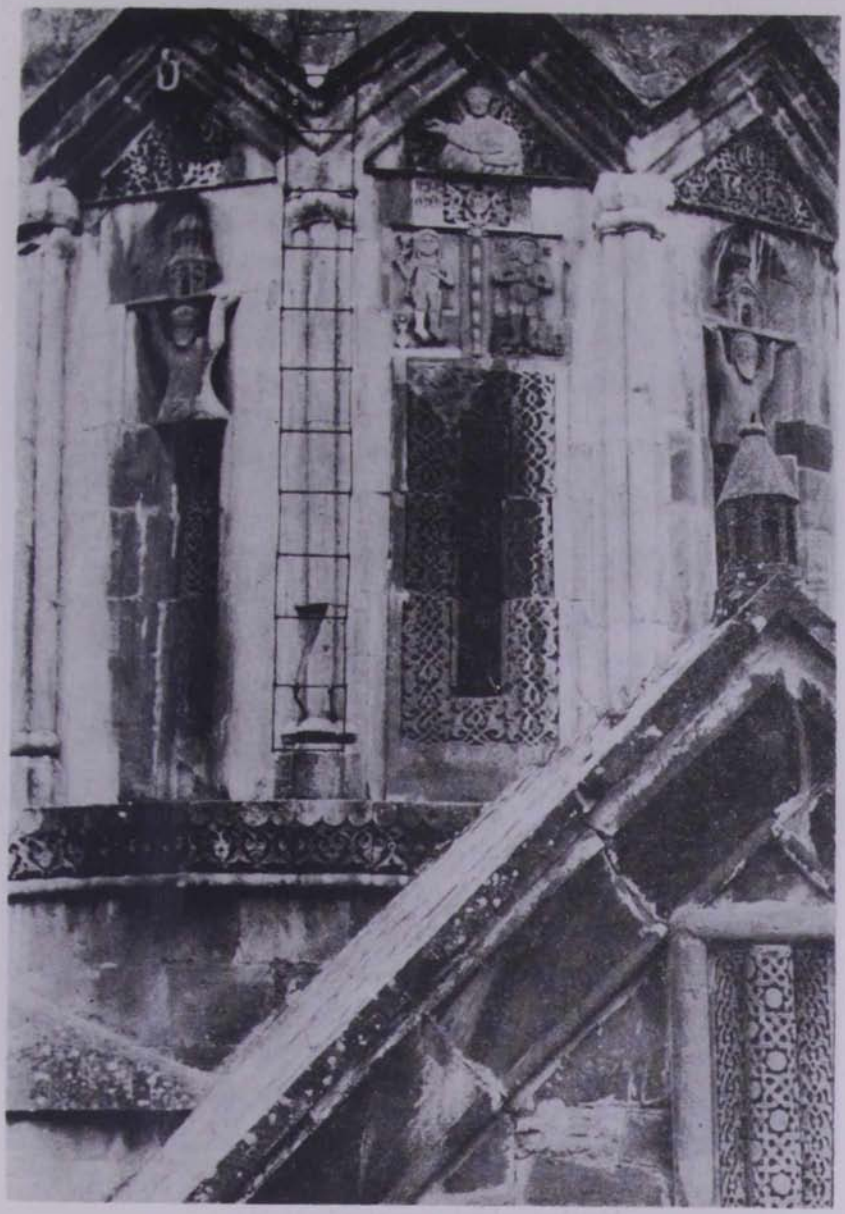

Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցու գմբէթի թմբուկը արեւմուտքից (մանրամաս)

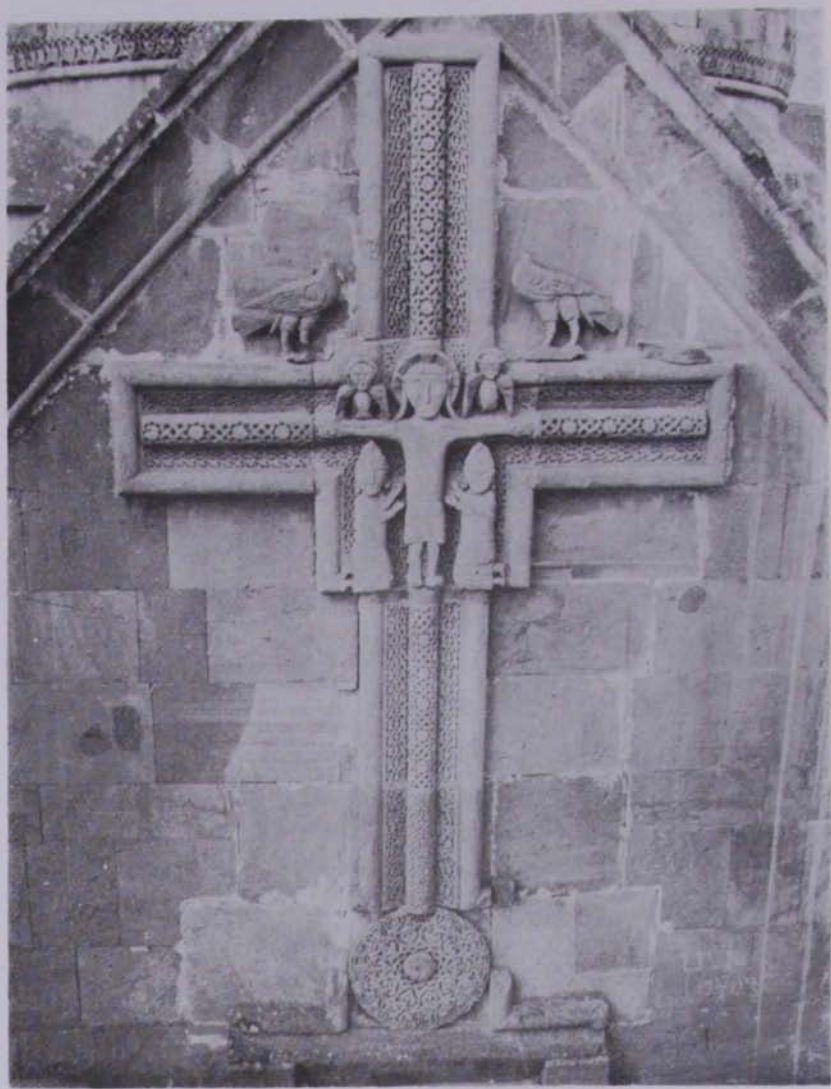

Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցու արեւմտեան նակատի խաչելութեան բարձրաքանդակը

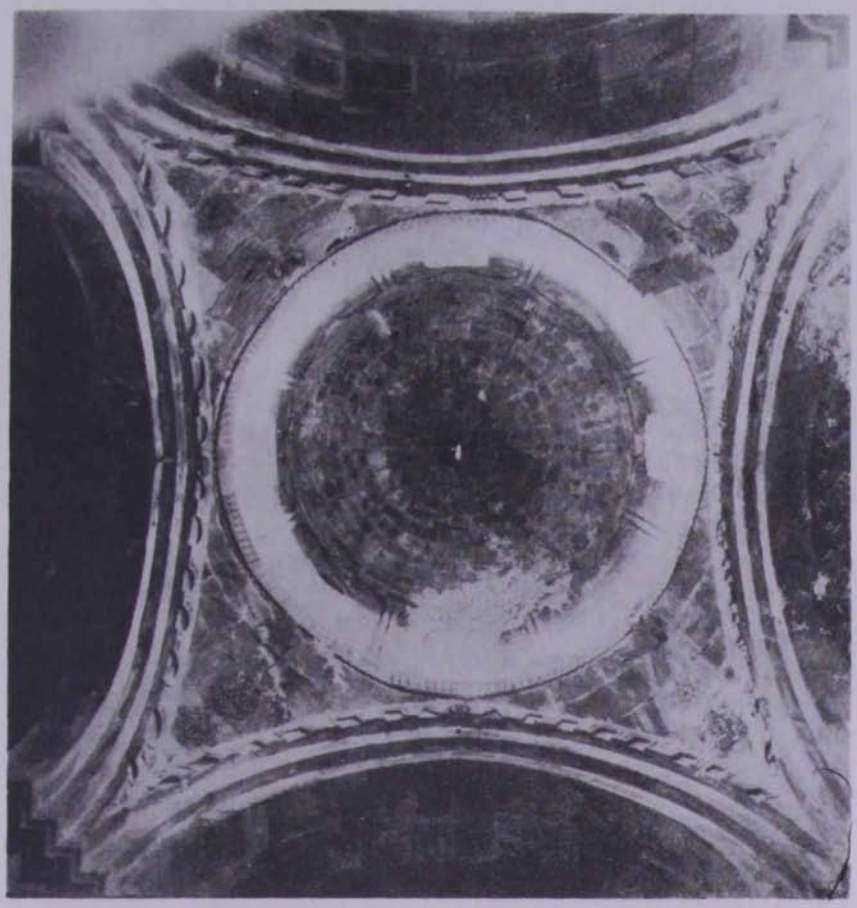

Ս· Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցու գմբէթի տեսքը ներսից

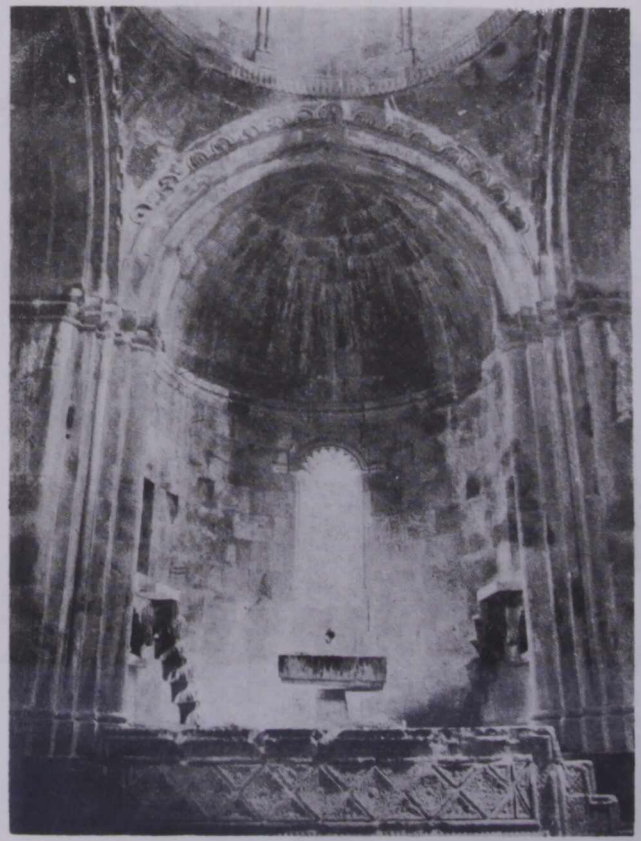

Ս· Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցու բեմը

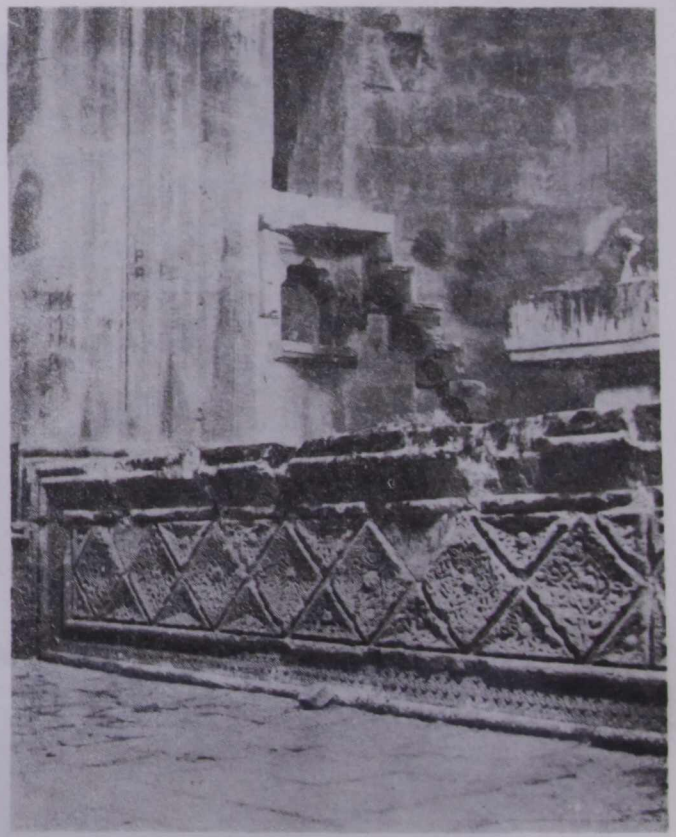

Ս· Յովհ· Մկրտիչ եկեղեցու բեմի առաջակողմը

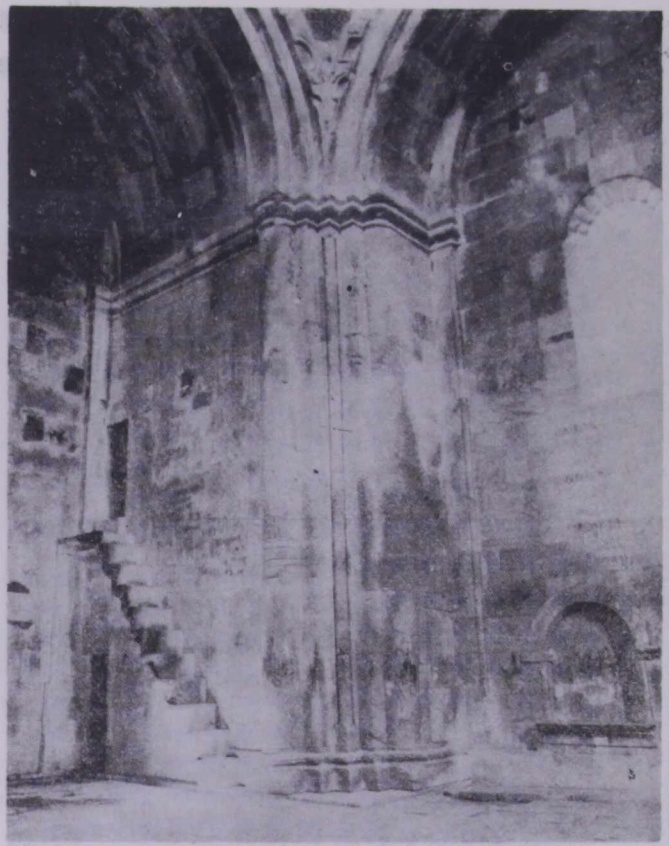

Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցու
ներսակողմի հիւսիսային անկիւնը

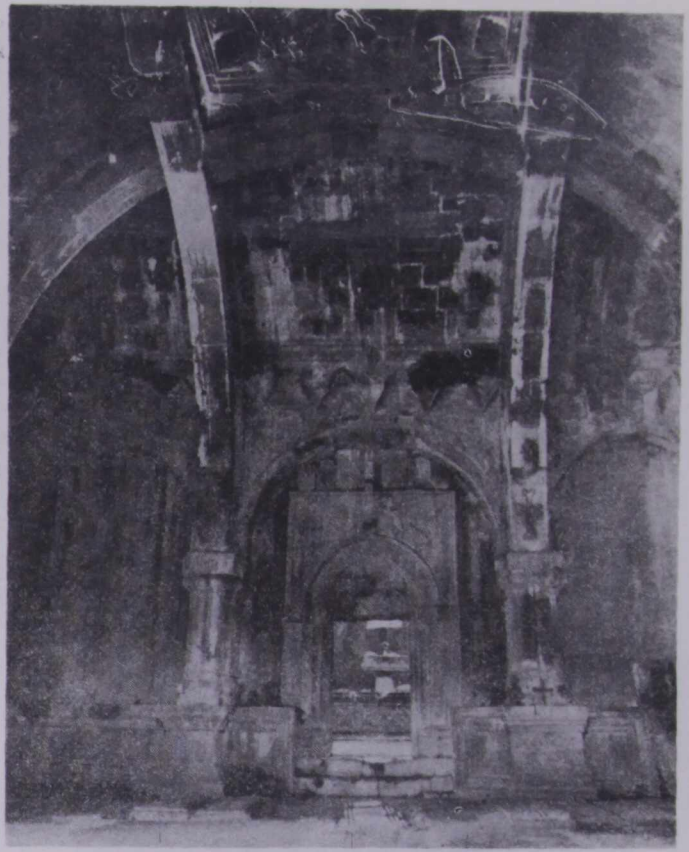

Գանձասարի վանքին ժամատան
ներսակողմը

Գանձասարի վանքին ժամատան
արեւելեան շքամուտքը

Գանձասարի վանքին ժամատան
հիւսիսային մուտքը

Գանձասարի վանքին ժամատան արեւմտեան մուտքի տիմպանը

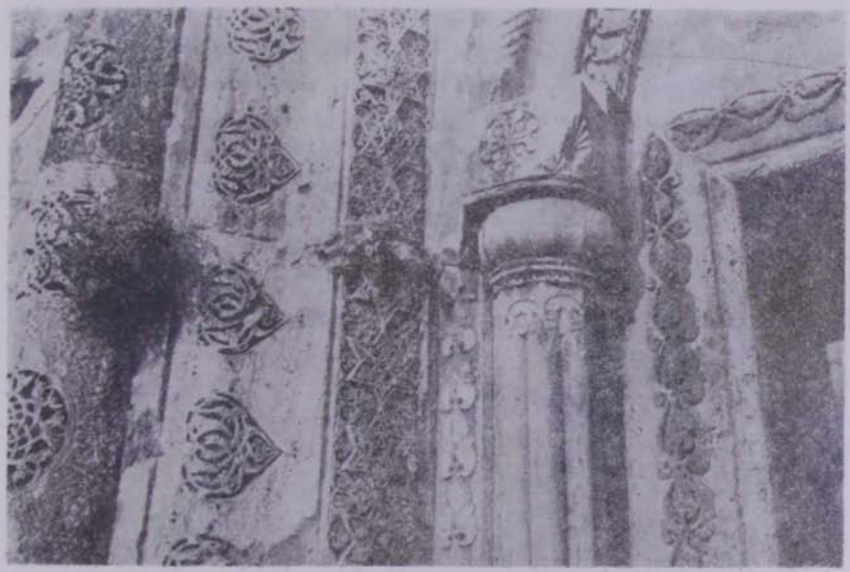

Գանձասարի վանքին ժամատան արեւմտեան շքամուտքի մանրամաս

Եկեղեցու երեք ճակատները (արեւելեան, հիւսիսային եւ հարաւային) ունեն զոյգ, եռանկիւնաձեւ կտրուածքով խորշեր։ Սրանք Հայաստանի նոյնատիպ յուշարձանների ճարտարապետութեան համար բաւական կարեւոր եւ նոյնիսկ պարտադիր տարրերից են։ Խորշերն ունեն ինչպէս կառուցողական, այնպէս էլ զեղարուեստական նշանակութիւն։ Նրանք հարստացնում են շէնքի կերպարը, ուժեղացնում ճակատների արտայայտչականութիւնը, միաժամանակ թեթեւացնում են պատերի այս մասերում ստացուող շարուածքի հոծ զանգուածը։ Եկեղեցին բարձրանում է բազմաստիճան որմնախրիսխի վրայ։ Ճակատները մշակուած են տեղորաթիֆ կամարաշարով, որոնք հանդէսում են զոյգ կիսասիւնիկների վրայ։ Միջին կամարները մօտ երկու անգամ լայն են կողիններից ու աւելի բարձր եւ ներառնում են եկեղեցու լուսամուտները։

Եկեղեցիների ճակատները կամարաշարով զարդարելը յատուկ է միջնադարեան հայ ճարտարապետութեանը եւ իր ակունքներն ունի Է. դարի յուշարձաններում։ Այս զեղարուեստական հնարանքն իր զարգացումն ունեցաւ Թ–ԺԱ. դդ. Բագրատունեաց Հայաստանի մայրաքաղաք Անիում եւ շարունակուեց կիրառուել նաեւ հետագայում՝ ԺԲ–ԺԴ. դդ.։ Գանձասարի եկեղեցու ճարտարապետութեան ամենակարեւոր եւ աչքի ընկնող տարրը նրա զմբէթն է, որն իր զեղարուեստական յարդարանքով բացառիկ տեղ է գրաւում հայ արուեստի պատմութեան մէջ։ Այն զերիշխում է եկեղեցու ողջ յօրինուածքում նաեւ իր համաչափութիւններով եւ ունի հովանոցաձեւ վերարով բազմանիստ թմբուկ։ Վերջինս տասնբվեց նիստանի է, որոնցից իւրաքանչիւրն աւարտւում է փոքրիկ ճակատնով։ Իւրաքանչիւր նիստի կողերը շեշտուած են երեքական կիսասիւների փնջերով, որոնք ունեն խոյակներ եւ խարիսխներ։ Աշխարհի կողմերին նայող նիստերի վրայ բացւում են նեղ ու երկար լուսամուտներ, իսկ հիւսիս–արեւելեան, հարաւ–արեւելեան եւ հարաւ–արեւմտեան նիստերին՝ կլոր լուսամուտներ, ներգծուած նուրբ զարդաքանդակներով ծածկուած քառակուսի շրջանակների մէջ։ Մնացած նիստերի վրայ քանդակուած են եռանկիւնի խորշեր, նրանց միջում՝ կիսասիւն, որի վրայ տեղադրուած են չկրկնուող պատկերաքանդակներ։

Գանձասարի զմբէթի քանդակները ոչ միայն ճարտարապետական յարդարանքի բացառիկ օրինակ են, այլեւ ունեն իմաստաւորուած բովանդակութիւն(11)։

---

11. Ա. Լ. Եակոբսոն, *Միջնադարեան Հայ ճարտարապետութեան Պատմութիւնից* (Գանձասարի վանքը), Ուսումնասիրութիւններ արեւելքի ժողովուրդների մշակոյթի պատմութեան (ռուսերէն), Մոսկուա–Լենինգրատ, 1960, էջ 151։

Արեւմտեան նիստերից երկուսի վրայ դանւում են երկու պատկերաքանդակ ծալապատիկ նստած մարդիկ, որոնք ղլխներից վերեւ պահում են երկու եկեղեցիների մանրակերտներ։ Եկեղեցիներից մէկը հենց Գանձասարն է, միւսը՝ Վաճառի եկեղեցին։ Հետաքրքրական է, որ վերջինիս բնօրինակը չի պահպանուել, եւ այս մանրակերտը թոյլ է տալիս պատկերացում կազմելու նրա յօրինուածքի մասին. այն ունի կլոր, կեդրոնազմբէթ ծաւալային լուծում, նման Անիի Փրկչի եկեղեցուն։

Եկեղեցիների քարէ մանրակերտները տարածուած են միջնադարեան հայ ճարտարապետութեան մէջ։ Նրանք ըստ նշանակութեան լինում են չորս տեսակ՝ նուիրատուական, մասունքների պահպանման տուփ, ճակտոնազարդ եւ տիպար(12)։ Գանձասարի թմբուկի մանրակերտները՝ կառուցողների պատկերաքանդակների հետ, պատկանում են նուիրատուական խմբին, որոնք հանդիպում են Հայաստանի բազմաթիւ վանքերում (Աղթամար, Հաղբատ, Սանահին, Հառիճավանք, Հաղարծին, Դադիվանք)։ Սակայն Գանձասարի կտիտորները եւ մանրակերտները իրենց ձեւով միանգամայն ինքնատիպ են եւ եզակի ու նմանը չունեն միջնադարեան հայ արուեստում։

Գանձասարի եկեղեցում հանդիպում է նաեւ մանրակերտների միւս տեսակը, որը ծառայում է իբրեւ ճակտոնազարդ։ Շէնքի բոլոր չորս ճակտոնների գագաթին բարձրանում են միմեանցից տարբեր մանրակերտներ, որոնք, փաստօրէն, պատկերում են փոքրիկ գմբէթներ։ Նման ճակտոնազարդները նոյնպէս բաւական տարածուած են հայ ճարտարապետական համալիրներում (Թումանեանի Բարձրաքաշ Ս. Գրիգոր, Հառիճավանք, Գեղարդ, Ամաղու–Նորավանք)։

Բարձրաքանդակների այս երկու խմբերի միջեւ ընկած նիստի վրայ դանւում են Քրիստոսի եւ նրանից ներքեւ՝ Ադամի ու Եւայի հարթաքանդակները։ Այս բոլորը միասին կազմում են մի ընդհանուր յօրինուածք, որը միաւորում է եւ որի առանցքն է հանդիսանում Քրիստոսի քանդակը։ Նման խմբաւորում կայ նաեւ գմբէթի հարաւային կողմում։ Այստեղ նոյնպէս սիմետրիկ տեղադրուած են ծնկաչոք, լուսապսակներով մարդկանց (հաւանաբար առաքեալների) քանդակներ, որոնք ղիմում են միջին նիստի ճակտոնում պատկերուած Աստուածամօրը։ Պատկերաքանդակների միասնական յօրինուածքների այսպիսի մասնատումը, երբ նրա բաղկացուցիչ մասերը բաժանուած են ճարտարապետական առանձին տարրերի միջեւ, նո-

12. Paolo Cuneo, **Les Modèles en Pierre de l'Architecture Arménienne**, ReARM, tome VI, Paris, 1969.

րութիւն էր ԺԲ–ԺԳ. դարերի հայ արուեստում(13)։ *Այսպիսի գեղարուեստական հնարանքի միջոցով պատկերաքանդակները դառնում են շէնքի ճարտարապետութեան բնայատուկ մասը, միաժամանակ չկորցնելով իրենց իմաստաւորուած միասնութիւնը։*

Եկեղեցու արեւմտեան ճակատին կայ մի այլ հետաքրքրական եւ բարձրարուեստ պատկերաքանդակ՝ խաչելութեան տեսարան, որը, սակայն, այդ կողմից զաւիթը կառուցելուց յետոյ ամբողջութեամբ երեւում է միայն վերջինիս տանիքից։ Հիւսածոյ զարդաքանդակներով մշակուած լայն խաչի երկու կողմերում պատկերուած են դէպի Քրիստոսն ուղղուած զոյգ, ծնկաչոք մարդիկ, որոնք նման են թմբուկի վրայի մեկենաս–կառուցողներին։

Գանձասարի եկեղեցու վրայ կան բազմաթիւ այլ քանդակներ՝ թմբուկի վրայ եղան զլուխ եւ թեւատարած արծիւ, արեւմտեան պատին՝ թռչունի բաւական հնաոճ քանդակ, հարաւային ճակատում՝ կաքաւ եւ այլն։

Ինչպէս տեսանք, Գանձասարի եկեղեցին իր չափազանց հարուստ յարդարանքով, քանդակների առատութեամբ ու ինքնատիպութեամբ առանձնանում է ԺԲ–ԺԳ. դդ. հայ ճարտարապետութեան մէջ։ Սակայն այս երեւոյթը միջնադարեան հայ արուեստի համար օտարամուտ եւ խորթ երեւոյթ չէր, այլ նոր սոցիալ–տնտեսական պայմանների ու գեղարուեստական հայեացքների արդիւնքն էր, երբ ոչ միայն Հայաստանի, այլեւ հարեւան երկրների ճարտարապետութիւնը թեւակոխել էր իր զարգացման նոր փուլը՝ այսպէս կոչուած «գունագեղութեան» շրջանը։

ԺԲ–ԺԳ. դդ. կառուցողները հիմնական ուշադրութիւնը դարձնում են շէնքի արտաքին ճարտարապետութեան վրայ եւ տեղադրաթիփ յարդարանքի խնդիրը դարձնում են ամենակարեւորը։ Այս երեւոյթն առաջացել էր դեռ աւելի վաղ՝ Ժ–ԺԱ. դդ. (յատկապէս Անիում), բայց այն իր առաւել բուռն զարգացումը ստացաւ ԺԲ–ԺԳ. դդ., երբ երեւան եկաւ նաեւ գեղարուեստական նոր հնարանք՝ բազմագունութիւնը, որը եւ պայմանաւորեց ճարտարապետական նոր՝ «գունագեղ» ոճի առաջացումը։ Այս ոճը տարածուեց ոչ միայն Անդրկովկասում, այլեւ Պալքանեան երկրներում՝ Արեւելեան Եւրոպայում, Միջին Ասիայում(14)։ *Ինչպէս տեսնում ենք, այս երեւոյ-*

---

13. Ա. Լ. Եակոբսոն, *Գանձասարի Վանքը*, էջ 152։

14. Ա. Լ. Եակոբսոն, *Պալքանների, Արեւելեան Եւրոպայի, Անդրկովկասի, եւ Միջին Ասիայի Միջնադարեան Ճարտարապետութեան Որոշ Օրինաչափ Առանձնայատկութիւններ*, «Բիւզանդական տարեգիրք» (ռուսերէն), Մոսկուա, 1972, էջ 172։

թը ընդհանուր էր տարբեր վարչակարգ, տարբեր տիրապետող կրոն ունեցող երկրների համար։ Աւելի հաւանական է այն կարծիքը, որ դա կապուած է նշուած երկրներում քաղաքների զարգացման հետ եւ ծագում է միջնադարեան քաղաքների աշխարհիկ մշակոյթից։ Եւ թէպէտ եկեղեցական ճարտարապետութեան մէջ այս ոճն ածանցեալ էր, սակայն հենց այդ ընդլաւառում ունեցաւ իր ծաղկումը(15)։

Հայաստանի վանքային համալիրների ԺԳ. դ. ինչպէս եկեղեցիները, այնպէս էլ աշխարհիկ կառուցուածքները ունեն ճոխ արտաքին յարդարանք՝ կազմուած զարդաքանդակներից, պատկերաքանդակներից, բազմազոյն քարերի օգտագործումից։

Այս տեսակէտից աչքի են ընկնում, Գանձասարից բացի, Դադիվանքի, Գոշավանքի, Հառիճավանքի, Գեղարդի, Յովհաննավանքի, Մակարավանքի գլխաւոր յուշարձանախմբերը՝ եկեղեցիներն ու գաւիթները (բոլորը՝ ԺԳ. դ.)։

Արտաքին յարդարանքով Գանձասարին յատկապէս մօտ է Հառիճավանքի գլխաւոր եկեղեցին։ Գմբէթի թմբուկն այստեղ իր յարդարանքով եւ գեղարուեստական մշակման ձեւերով այնքան նման է Գանձասարի գմբէթին, որ կարելի է այս երկու կառուցուածքները համարել ճարտարապետական միւնոյն դպրոցի ստեղծագործութիւններ։ Հառիճավանքում եւս կան կառուցողների բարձրաքանդակներ, եկեղեցու մանրակերտ՝ ճակատի վրայ, թռչունի քանդակներ, իսկ ճակատներն ունեն ճոխ, հիւսածոյ զարդաքանդակներ։

Այսպիսի յարդարանքն, ինչպէս նշուեց, սերտ կապ ունի Անիի յուշարձանների հետ։ Ինչ վերաբերում է Գանձասարի պատկերաքանդակների առատութեանը, ապա պէտք է նշել, որ այս նոյնպէս իր ակունքներն ունի աւելի վաղ շրջանի հայ արուեստում՝ Աղթամարում։ Աղթամարի Ս. Խաչ եկեղեցին (Ժ. դ.) պատկերաքանդակների բացառիկ մեծ քանակով եզակի է այդ ժամանակաշրջանի համաշխարհային արուեստում։ Անկասկած, Աղթամարը չէր կարող իր ազդեցութիւնը չունենալ հայ արուեստի հետագայ զարգացման վրայ։ Այդ ազդեցութիւնն, այս կամ այն չափով, արտայայտւում է ԺԲ–ԺԴ. դդ. Հայաստանի վանքային համալիրների հիմնական կառուցուածքների եւ, առաջին հերթին, Գանձասարի յարդարանքում։ Պէտք է նշել, որ Արցախին հարեւան Սիւնիքում եւս կայ մի յուշարձան, մասնագիտական գրականութեան մէջ քիչ յայտնի, որ նոյնպէս աչքի է ընկնում բարձրարուեստ պատկերաքանդակների առատութեամբ։ Դա Բղենոյ Նորավանքն է (ԺԱ. դ.)(16)։

---

15. Նոյնը, էջ 189։

16. Ս. Մնացականեան, Հայկական ճարտարապետութեան Սիւնիքի Դպրո-

Բղենոյ Նորավանքի պատկերաքանդակները նոյնպէս «խոշոր նշանակութիւն ունեն հայ արուեստի պատմութեան ուսումնասիրութեան համար եւ Աղթամարից յետոյ այն միակ կառուցուածքն է, որ այդքան հարուստ է հայկական քանդակագործական արուեստի նմուշներով»(17)։

Այսպիսով, Հայաստանի միջնադարեան ճարտարապետութեան այն նշանաւոր երեք յուշարձանները՝ Աղթամարը, Բղենոյ Նորավանքը, Գանձասարը, իրենց բացառիկութեամբ հանդերձ, հանդիսանում են հայ արուեստի զարգացման շղթայի կարեւորագոյն ու անքակտելի օղակները, մնալով նրան հարազատ եւ իրենց խոր արմատներն ունենալով այդ արուեստի բազմադարեան պատմութեան մէջ։

Գանձասարի վանքի գաւիթը նոյնպէս իր ճարտարապետութեամբ աչքի է ընկնում նոյնատիպ կառուցուածքների շարքում։ Այն ուղղանկիւն, քառակուսուն մօտ յատակագծով (ներսի չափերն են 11,85×13,45) դահլիճ է, երկու զոյգ խաչուող կամարներ ունեցող ծածկով։ Հայ միջնադարեան շինարուեստի բնորոշ եւ յատուկ այս յօրինուածքը իր լայն կիրառումը գտաւ յատկապէս ԺԲ–ԺԳ. դդ. գաւիթների ու ժամատունների ճարտարապետութեան մէջ։

Խաչուող կամարներով են կառուցուած Անիի Առաքելոց (ԺԲ. դ.), Հաղպատի, Խորակերտի, Դեղձնուտի, Իջեւանի Առաքելոց, Ուշիի Ս. Սարգիս, Արատեսի, Նոր-Վարագավանքի գաւիթները, Հաղպատի եւ Հաղարծնի սեղանատները (բոլորը ԺԳ. դ.)։

Այս յուշարձանները «...բաւական համարձակ իրենց կառուցուածքով եւ նոյնքան տրամաբանական իրենց յօրինուածքով, պատկանում են հայ գեղարուեստական հանճարի առաւել արտայայտիչ ստեղծագործութիւնների շարքին»(18)։

Գանձասարի գաւիթը, սակայն, ունի իր յատակագծային-ծաւալային յօրինուածքում մի առանձնայատկութիւն՝ խաչուող կամարներով ծածկուած հիմնական մասին արեւմուտքից աւելացուած է լրացուցիչ մի տարածութիւն, որ բաժանւում է կեդրոնականից զոյգ, տասնըվեց նիստանի միակտոր քարէ սիւներով։ Ահա, այսպիսի յօրինուածքով են կառուցուած Գանձասարից բացի, միայն Հաղպատի ժամատունը եւ Մշկավանքի գաւիթը(19)։ Հաղպատում,

---

ցը, Երեւան, 1960, էջ 142–159։

17. Նոյնը, էջ 154։

18. Ա. Լ. Եակոբսոն, Գանձասարի Վանքը, էջ 154։

19. Ս. Մնացականեան, Հայկական Գաւիթների ճարտարապետութիւնը (ռուսերէն), Երեւան, 1952, էջ 76–93։

սակայն, յօրինուածքը մի փոքր տարբերութիւն ունի՝ հիւսիսից եւ հարաւից հիմնական ուղղանկեան ծաւալը լրացուած է խորշանման թաղակապ տարածութիւններով, իսկ խաչուող կամարներով իրականացուած ծածկի կեդրոնական հատուածը մշակուած է ոչ թէ չթաքարերով, այլ նորից զոյգ խաչուող կամարներով(20)։ Այս առումով Գանձասարի գաւթին չափազանց նման է Մշկավանքի գաւիթը, որ նոյնիսկ կարելի է ասել, նրա կրկնօրինակն է։

Հաղպատի ժամատան, Մշկավանքի եւ Գանձասարի գաւիթների այս նմանութիւնը հիմք է տուել ենթադրելու, որ նրանք կառուցել է միեւնոյն ճարտարապետը(21)։

Գանձասարի գաւթի ներքին յարդարանքը համեստ է։ Որմնամոյթերն ու սիւներն ունեն պարզ խոյակներ եւ խարիսխներ, գաւթից դէպի եկեղեցին տանող դուռն ունի բաւական համեստ չքամուտք։ Համեմատարար հարուստ է ներսում ծածկի յարդարանքը։ Կեդրոնական հատուածն, ինչպէս նշուեց, ունի չթաքարային լուծում եւ աւարտւում է երդիկով, ծածկի արեւմտեան հատուածները զարդարուած են քանդակներով, իսկ արեւելեան միջին հատուածը՝ նոյնպէս զուսպ է։ Հարաւային ճակատը համարեայ զուրկ է յարդարանքից եւ աշխուժանում է միայն լուսամուտների բացուածքներով։ Հիւսիսային ճակատի նոյնպէս խիստ հարթութիւնը զարդարւում է միայն դրան համեստ չքամուտքով եւ վերջինիս վրայ բացուող լուսամուտի պարզ երեսակալով։ Հետաքրքրականն այստեղ մուտքի երկու կողմերում գտնուող յովազների բաւական ոճաւորուած քանդակներն են։ Գաւթի առաւել հարուստ մշակուած եւ աչքի ընկնող ճակատն արեւմտեանն է, որտեղ գտնւում է բաւական ճոխ զարդարուած չքամուտքը։ Փաստօրէն ողջ արեւմտեան ճակատը հիմնապատուած է ծառայում այս չքամուտքի համար։ Դրան ուղղանկիւն բացուածքի երկու կողմերում կան կիսասիւների փնջեր, որոնք ունեն խարիսխ եւ խոյակ։ Վերջինիս վրայ նստում է սլաքաձեւ կամարը։ Մուտքի տիմպանի յարդարանքում օգտագործուած է այդ դարերի հայ արուեստին բնորոշ բազմագունութեան հնարանքը՝ այստեղ կարմիր քարի վրայ հագցուած են դեղնաւուն քարէ շրջան ու կիսաշրջաններ։ Այս բոլորը յաջորդաբար ներգծուած է աստիճանաձեւ եւ ապա ուղղանկիւն շրջանակների մէջ, որոնք զարդարուած են նուրբ, հիւսածոյ քանդակներով։

20· Նոյնը։

21· Ա· Լ· Եակոբսոն, Գանձասարի վանքը, էջ 154։

Շքամուտքի յօրինուածքի մէջ է ներառուած գրան վերեւի լուսամուտը, իսկ անկիւններում քանդակուած են վաղ միջնադարեան արուեստին բնորոշ թռչուններ։

Գաւիթն ունի քառալանջ, քարէ սալերով ծածկուած տանիք, որի կեդրոնում, երդիկի վրայ բարձրանում է վեց սիւնակի զանգակատունը։ Այն նախնականը չէ, այլ 1907 թ. վերանորոգման արդիւնքը։ Անկասկած, գաւթի սկզբնական զանգակատունը իր ձեւերով եւ գեղարուեստական հարուստ մշակմամբ համահնչին է եղել եկեղեցու գմբէթին։ Ահա, այսպիսին են Գանձասարի վանքի եկեղեցին եւ գաւիթը՝ երկու հիանալի կոթող, որոնք մարմնաւորել են ԺԳ. դ. հայ ճարտարապետութեան լաւագոյն նուաճումները։

Գանձասարի համալիրի բնակելի սենեակները կառուցուած են հիւսիսային պարսպին կից։ Այսպիսի տեղադրութիւնը ստեղծում է լաւագոյն կողմնորոշում՝ սենեակների լուսամուտներն ուղղուած են դէպի հարաւ, դէպի բակ։ Խուցերը թւով ութն են, որոնցից եօթը միանման են, իսկ ութերորդը՝ արեւմտեան ծայրինը, մի փոքր տարբերւում է միւսներից։ Տիպարային խուցը մեծ չէ (ներսի չափերն են 2,9×2,5) եւ նախատեսուած են եղել մէկ հոգու համար։ Նրանք թաղակապ են, կառուցուած մաքուր տաշած եւ կիսամշակ բազալտ քարերի զուգորդումով։ Դէպի բակ նայող ճակատներում բացւում են խուցի դուռը եւ երկու լուսամուտ, մէկը՝ մեծը, գրան կողքին, միւսը՝ աւելի փոքրը՝ վերեւում, անմիջապէս թաղի տակ (վերջինս միաժամանակ նաեւ օդանցք է ծառայել)։ Խուցերն ունեն Հայաստանի վանքային համալիրների բնակելի շէնքերի համար պարտադիր օճախ (բուխարի) եւ «պատրհաններ»՝ պատերում խորշեր տնտեսական նպատակների համար։ Տիպարային խուցերով ստացուող միապաղաղ շարքն արեւմտեան կողմից տեսողականօրէն աւարտելու համար վերջին խուցը ոչ միայն չափերով մեծ են արել, այլեւ ճակատում տեղաշարժել են բացուածքները։ Հայաստանի վանքերի բնակելի շինութիւնները ուշ միջնադարում ըստ ձեւի երկու տեսակ են։ Ամենատարածուածը ընդհանուր թաղակապ միջանցքի շուրջը երկուական խմբաւորած սենեակներն են։ Այս յօրինուածքն ունեն Տաթեւի, Գնդեւանքի, Գեղարդի, Հաւուց-Թառի, Աղջոց վանքի, Խոր-Վիրապի, Արցախում՝ Ամարասի բնակելի սենեակները։ Նրանք չափերով մեծ են եւ նախատեսուած են մէկից աւելի վանականների համար։

Գանձասարի խուցերը պատկանում են միւս տիպին։ Նրանք փոքր են, մէկ մարդու համար նախատեսուած, ունեն առանձին մուտք դէպի դուրս։ Խուցերի այս տիպի լաւագոյն օրինակն ունենք

Սիւնիքի ուշ միջնադարի նշանաւոր ճարտարապետական համալիրում՝ Տաթեւի Մեծ անապատում(22)։

Գանձասարի խուցերին արեւելքից կից է վանքի սեղանատունը։ Այն ունի ԺԷ–ԺԹ. դդ. նոյնատիպ կառուցուածքներին բնորոշ յօրինուածք՝ օճախով, թաղածածկ ձգուած շինութիւն, որին կից է մթերանոցը։ Ահա այսպիսի յօրինուածք ունեն Տաթեւի վանքի, Տաթեւի Մեծ անապատի, Գնդեվանքի, Խոր–Վիրապի եւ ուրիշների սեղանատունները։ Այս ձեւն իր նախատիպն ունի ԺԲ–ԺԳ. դդ. հայ ճարտարապետութեան մէջ՝ թաղակապ, թաղակիր կամարներով երկար շէնքեր են Քոբերի, Կիրանց վանքի, Թեղենեաց վանքի սեղանատունները(23)։ Սակայն նրանք համալիրում ապատ են կանգնած, իսկ ԺԷ–ԺԹ. դդ. սեղանատուներն ընդհանուր կառուցապատման մէջ են տեղադրուած եւ համալիրներում չեն առանձնանում իրենց չափերով ու ձեւերով։

Գանձասարի սեղանատան ներսակողմը ջլատւում է զոյգ թաղակիր կամարներով երեք հատուածի։ Որմնասիւները մինչեւ յատակ չեն հասնում, այլ ընդհատւում են ներքեւից կէս մեթր բարձր։ Դա պայմանաւորուած է եղել երկայնական պատերին պարագծով նստարանների տեղադրութեամբ։ Նրանք փայտեայ են եղել եւ այժմ չեն պահպանուել։ Գանձասարի սեղանատան դէպի բակ նայող ճակատը ձգտել են հնարաւորին չափ յարդարել՝ դրան շքամուտքն ունի դալարաձեւ կիսասիւներ, իսկ օժանդակ սենեակի լուսամուտի երկու կողմերում թռչուններ են քանդակուած։

Գանձասարի համալիրի հիւսիս–արեւելեան անկեան թաղակապ շինութիւնը հաւանաբար վանքի գոմն է եղել։ Այն կառուցուած է կիսամշակ բազալտէ քարերից եւ մուտք ունի ոչ միայն բակից, այլեւ դրսից։ Այսպիսի լուծում ունեն մի շարք վանքերի նոյնատիպ կառուցուածքները (օրինակ՝ Ամարաս, Հաւուց–Թառ)։

Արեւելեան կողմում կառուցուած դպրոցական երկյարկ շէնքը ունեցել է փայտէ ծածկ եւ տանիք (այժմ քանդուած) ու դէպի արեւմուտք, դէպի Խաչենի ձորը նայող փայտէ պատշգամբ։

Պարիսպները կառուցուած են որձաքարից եւ կիսամշակ բազալտից։ Պարսպապատերը, ի տարբերութիւն հայկական շատ վան-

---

22. Մ. Մ. Հասրաթեան, Սիւնիքի 17–18–դարերի ճարտարապետական համալիրները, Երեւան, 1973, էջ 102–105։

23. Լ. Խ. Խալփախչեան, Հայաստանի Քաղաքացիական ճարտարապետութիւնը (ռուսերէն), Մոսկուա, 1971։

քերի, դուրկ են պաշտպանական կառուցուածքներից (աշտարակներից, բուրգերից)։ Համալիրը երեք մուտք ունի՝ արեւելքից, արեւմուտքից եւ հարաւից։ Վերջինս եղել է կեդրոնական, հանդիսաւոր մուտքը, եւ ունի մաքուր տաշած քարերից կառուցած մեծ դարպաս, թաղով ծածկուած։

Դարպասից հարաւ–արեւելք, մօտ տաս մետր հեռու գտնւում է քառակուսի յատակագծով, ձագարաձեւ փոխանցումով գնդաձեւ ծածկով շինք, որ եղել է վանքի ուխտաւորների կացարանը։

Համալիրից հարաւ ընկած է հին գերեզմանատունը, որտեղ թաղուած են Խաչենի հոգեւոր եւ աշխարհիկ նշանաւոր գործիչներ, ուշ միջնադարում՝ մելիքները։

Գանձասարի համալիրի աշխարհիկ այս շինութիւնները իրենց գեղարուեստական որակով եւ արժէքով, ի հարկէ, չեն կարող համեմատուել հիմնական յուշարձանախմբի՝ եկեղեցու եւ զաւթի հետ։ Այս երկու յուշարձանը ստեղծելիս հայ ճարտարապետներն օգտագործել են դարերով կուտակուած հայկական արուեստի գեղարուեստական միջոցների զինանոցը, կատարելագէս տիրապետելով դրանց։ Եւ իրաւամբ Գանձասարը համարւում է «ԺԳ. դարի հայ ճարտարապետութեան հանրագիտարանը»(24)։

THE MONASTERY OF KANDZASSAR

MOURAD M. HASRATIAN, PAKRAD OULOUPAPIAN

(Summary)

The architectural complex of Kandzassar has been constructed in the thirteenth century by the prince of Artzakh-Khatchen, namely Hassan Chalalian. The main building of the complex, the church of St. John the Saviour, has been built in the years 1216-1238, while the narthex has been completed in the year 1261.

In the 13th and 14th centuries, Kandzassar has been one of the most important cultural centres of Armenia. New manuscripts,

---

24. Ա. Լ. Եակոբսոն, Գանձասարի վանքը, էջ 158։

locally inscribed, were added to the rich library of the monastery. Here also, the fine arts of miniature flourished extensively. In 18th century, in the days of Catholicoss Yessayi Hassan Chalalian, Kandzassar turned out to be the religious and political centre of Gharabagh and Sunik.

The monastery of Kantzassar is one of the exceptional monuments of Armenian architecture and sculpture. The two hundred carved inscriptions on the walls of the complex have their special significance as a source material for the history of Artzakh-Khatchen in particular, and for Armenia in general.

The monastery of Kandzassar has justifiably been recognized as «the encyclopaedia of the 13th century Armenian architecture.»